

*E.Hüseynova. Azərbaycan, türk və ingilis dillərində zərflik budaq
cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin oxşar və fərqli cəhətləri //*
Əlyazmalar yanmır, 2022, № 1 (14), s.139-148.

UOT: 811.512.161.; 811.512.162

Elnurə Hüseynova
AMEA İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
Bakı ş., H.Cavid pr. 31
e-mail: elnure.huseynova@mail.ru

AZƏRBAYCAN, TÜRK VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ ZƏRFLİK BUDAQ CÜMLƏLİ TABELİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏRİN OXŞAR VƏ FƏRQLİ CƏHƏTLƏRİ

Xülasə

Azərbaycan, türk və ingilis dillərində mürəkkəb cümlələrin bir sıra oxşar və fərqli cəhətləri mövcuddur. Belə ki, Azərbaycan və türk dillərinin eyni dil ailəsindən olması fonunda fərqlər o qədər də böyük olmasa da, ingilis dili flektiv dillərə daxil olduğundan bu quruluşlu dillərin tabeli mürəkkəb cümlələri tamamilə fərqli şəkildə qurulur. Digər tərəfdən Azərbaycan və Türkiyə türkcəsində həmişə bənzərliklər müşayiət olunmur. Belə ki, baş və budaq cümlələri bir-birinə bağlayan vasitələr Azərbaycan və Türkiyə türkcəsində fərqliliyə malikdir. Azərbaycan dilində baş və budaq cümlələri bir-birinə bağlayan vasitələrdə fərqliliklər müşayiət olunur, həmçinin təsnifat prinsipi Azərbaycan dilçiliyində geniş tədqiq olunmuşdur. Digər tərəfdən türk və ingilis dillərində yer alan bəzi təsniflərə Azərbaycan dilinin qrammatikalarında rast gəlinmir. Bu fərqlilik ingilis dilçiləri tərəfindən tabeli mürəkkəb cümlələrin təsnifi ilə bağlı aparılan və bu dillərə xas olan bəzi xüsusiyyətlərin Azərbaycan və türk dilçilərinin qrammatikalarında yer almamasından qaynaqlanır. Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr ilə bağlı olan fərqlilik dilçiliyimizi uzun müddət rus linqvistlərinin təsiri və onların dil bölgüsü prinsiplərindən faydalanmağımız fonunda inkişaf etməsi və bu aspektdən türk və ingilis dilçilərinin linqvistik bölgüsündən fərqlənməsindən qaynaqlanır. Dilçilər tərəfindən mürəkkəb cümlələrin təsnifi ilə bağlı fərqli prinsiplər irəli sürülür. Fərqli baxış bucaqları dillərin qrammatik aspektdən bölgüsü fonunda oxşar və fərqli cəhətləri aşkarlamağa kömək olur.

Açar sözlər: *Azərbaycan dili, Türkiyə türkcəsi, ingilis dili, tabeli mürəkkəb cümlələr, zərflik budaq cümlələri*

Giriş

Qrammatikamızda tabeli mürəkkəb cümlə budaq cümlələrin növlərinə görə bir-birindən fərqlənir. Azərbaycan, rus dilçiləri türk dillərinin tədqiqatları ilə məşğul olarkən bir sıra qruplaşdırmalar aparmışlar. Azərbaycan və türk dillərində istər tabeli mürəkkəb cümlələrin bölgüsü, istərsə də onları əmələ gətirən vasitələr bənzərlik təşkil edir. İngilis dilinə nəzər yetirdikdə burada mürəkkəb cümlələrin Azərbaycan və türk dillərindən fərqli olaraq dörd yerə ayrıldığını görə bilərik. Burada fərqləndirici cəhət tabeli və tabesiz mürəkkəb cümlələrdən əmələ gələn qarışıq cümlələrin Azərbaycan dilində qarışıq mürəkkəb cümlələr olmaqla mürəkkəb cümlə bəhsində, türk dilində isə karmaşık bileşik tümce olmaqla bileşik tümce bəhsində öyrənilməsidir. Diqqət çəkən məqamlardan biri də ingilis dilində tabeli mürəkkəb cümlənin komponentlərini bir-birinə bağlayan vasitələrdir. Belə ki, ingilis dilində independent clause / main clause (baş cümlə), dependent clause / subordinate clause (budaq cümlə) intonasiya ilə deyil, relative pronoun (əvəzliliklərin), conjunctive adverbs (zərf bağlayıcıları) və conjunction (bağlayıcıların) yardımı ilə bağlanır. İngilis dilində tabeli mürəkkəb cümlələr həm bölgü baxımından, həm tərəfləri bir-birinə bağlayan vasitələr baxımından Azərbaycan və türk dilləri ilə fərqlilik təşkil edir.

Azərbaycan dilində zərflinin: *tərzi-hərəkət budaq cümləsi, zaman budaq cümləsi, yer budaq cümləsi, kəmiyyət budaq cümləsi, səbəb budaq cümləsi, məqsəd budaq cümləsi, şərt budaq cümləsi, qarşılıq-güzəşt budaq cümləsi*, türk dilində: *zaman yan tümcesi* (zaman budaq cümləsi), *yer yan tümcesi* (yer budaq cümləsi), *durum yan tümcesi* (tərzi-hərəkət budaq cümləsi), *derece yan tümcesi* (dərəcə budaq cümləsi), *nicelik yan tümcesi* (kəmiyyət budaq cümləsi), *neden yan tümcesi* (səbəb budaq cümləsi), *sonuç yan tümcesi* (nəticə budaq cümləsi), *amaç yan tümcesi* (məqsəd budaq cümləsi), *koşul yan tümcesi* (şərt budaq cümləsi), *karşılaştırma yan tümcesi* (qarşılaşdırma budaq cümləsi), ingilis dilində: *place adverb clauses* (yer budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə), *time adverb clauses* (zaman budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə), *manner adverb clauses* (tərzi-hərəkət budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə), *reason adverb clauses* (səbəb budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə), *comparison adverb clauses* (qarşılaşdırma budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə), *purpose adverb clauses* (məqsəd budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə), *result adverb clauses* (nəticə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə), *concession adverb clauses* (ziddlik budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə), *condition adverb clauses* (şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə) növləri vardır. Müxtəlif dilçilərin hər üç dildə zərfliyə verdikləri təsnifatlar müxtəlif olsa da, qeyd etdiyimiz təsnifatlar hər üç dil üçün əsas hesab olunur. Zərflilik budaq cümlələrinin hər üç dildə əsas cəhətlərini nəzərdən keçirək.

a) Tərzi-hərəkət budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr

Tərzi-hərəkət budaq cümləsi baş cümlədəki hərəkətin tərzini, icra vəziyyətini bildirir. Bu cümlələr –*ki* bağlayıcısı və intonasiya və ya bağlayıcı sözlərlə əmələ gəlir. Baş cümlədə *elə, belə, o cür* qəlib sözləri, *elə, eləcə də, o cür* qarşılıq bildirən sözlər, budaq cümlədə isə *necə, nə cür, necə ki, hər necə* bağlayıcı sözləri yer alır. Bu budaq cümlələrin xəbərləri –*sa*² şəkilçisi ilə işlənə bilər [2, s. 30]:

Elə yaşa ki, ardından xeyirlə anılan.

Necə istəmişdim, elə də oldu.

Nə cür dərs oxuyacaqsansa, nəticən o cür olacaq.

Durum yan tümcesi baş cümlədə yerinə yetirilən iş və hal-hərəkətin keyfiyyətini, tərzini bildirir. Türk dilində zərflik budaq cümlələri içində *durum* yan tümceləri çox işlənmələri ilə seçilir. Bu budaq cümlə əksər hallarda baş cümlədən sonra gəlir, budaq cümlə baş cümlədə feli xəbəyə aid olan *şöylə, böylə* işarə əvəzliliklərinin qarşılıqlarını bildirir. *Durum* yan tümcesi baş cümlədən əvvəl gələrsə *nasıl, nasıl* ki sual əvəzlilikləri ilə işlənəcəkdir [3, s. 100]:

Ya Rəbbim, beni öylə sevindir ki, düşmənlərim kəhirdən ölsün.

Şöylə dans et ki, jüri seni seçsin.

Nasıl Selamlarsan, öylə qarşılıq alırsın.

Manner adverb clauses baş cümlədəki hərəkətin vəziyyətini, keyfiyyətini xarakterizə edir. *Manner adverb clauses* *as, as if, as though* yardımı ilə əmələ gəlir. Bu tip cümlələrdə baş və budaq cümlələr həm öndə, həm arxada işləyə bilər:

You may cook the dinner as you like it.

She acted as if she remembered me.

She was afraid of my cat as though it was a tiger [4, p. 120].

b) Zaman budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr

Zaman budaq cümləsi baş cümlədəki hərəkətin zamanını bildirir. Bu cümlələr *nə vaxt?, nə zaman?, haçan?* suallarına cavab verməklə üç növdə əmələ gəlirlər. Bir qisim baş cümlə birinci işləyib budaq cümlənin –*ki* bağlayıcısı ilə bağlanması, bir qismi budaq cümlənin öncə gəlib –*ki* bağlayıcısı ilə bağlanması, üçüncü növ isə bağlayıcı sözlərlə əmələ gələndir. Baş cümlədə *onda, o vaxt, o zaman* qəlib sözləri, bağlayıcı söz qismində isə *o zaman ki, o gün ki, o vaxt ki, nə zaman ki, onda ki, haçan ki, elə ki* yer alır [5, s. 300]:

O zamanı yad et ki, Biz səndən, Nuhdan, İbrahimdən, Musadan, Məryəm oğlu İsadən əh aldığ! Biz onlardan möhkəm bir əhd almışdıq. (Əhzab surəsi, 7-ci ayət)

Mən o vaxt sevinərəm ki, arzularıma qovuşum.

O gün ki, təmir bitər, köçüb evimdə oturaram.

Zaman yan tümcesi baş cümlədə ifadə olunan xəbərin zamanını bildirir və *ne vaxt?, ne zaman?* suallarına cavab verir. Azərbaycan dilində olduğu kimi türk dilində də baş və budaq cümlə həm əvvəldə, həm sonda işləyə bilərlər. Baş cümlənin əvvəldə gəldiyi zaman budaq cümlələri türk dilində azlıq təşkil edir. Bu cümlələrin əmələ gəlməsində –*ki* bağlayıcısı, budaq cümlənin xəbərində yer alan –*sa*² şəkilçisi, *o zaman, o vaxt, o dönmə* və s. sözlər birləşdirici komponent olaraq işləyir:

O zaman okumuyordum, çünki daha çoxuqtum.

Ben tam geliyordum ki, yolda yavru kediye rastladım.

Annemin geldiğini duysam, derhal yerimden fırlayıb ortalığı toparlarım.

Time adverb clauses baş cümlədə yer alan xəbərin zamanını bildirir. Bu cümlələr ingilis dilində *when, whenever, while, after, as, as long as, as soon as, before, by the time, since, until, once* hissəciklərinin yardımı ilə əmələ gəlir. İngilis dilində zaman uyğunlaşmasını nəzərə alarsaq bu bağlayıcıların tərəfləri hər vaxt eyni zaman formasında çıxış etmirlər [8]. Bunların zaman uyğunlaşması ingilis dilində ayrıca bir zaman uyğunlaşması başlığında

və bağlayıcının növündən asılı olaraq dəyişir. Time adverb clauses həm baş, həm budaq cümlə öndə və sonda işləyə bilər:

I was sleeping while my mother came home.

Whenever it snows we play snowball.

We must wait until the rain stops.

c) Yer budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr

Yer budaq cümləsi baş cümlədəki hərəkətin yerini, məkanını bildirir və *haraya?*, *harada?*, *haradan?* suallarına cavab verir. Bu budaq cümlədə bağlayıcı söz qismində *hara*, *haraya*, *harada*, *haradan*, *o yerdə ki*, *o yerdə ki*, *o yerdən ki*, *bir yerdə ki* sintaktik vahidləri işlənir. Bu cümlənin başlıca xarakterik özəlliyi budaq cümlənin hər zaman birinci gəlməsidir və baş cümlə ona bağlayıcı sözlərlə bağlanır. Bəzən yer budaq cümlələrində ora sözü qarşılıq bildirən söz olaraq işlənmir, ancaq onu bərpa etmək mümkündür:

Harada yaxşılıq var, orada xoşbəxtlik var.

O yerdə ki insan ayağı dəyməyib, oraları kəşf etmək hər zaman maraqlı gəlmişdir.

Haraya istəsən, gedə bilərsən.

Yer yan tükəsi baş cümlədən əvvəl gəlib, *nereyə?*, *neredən?*, *neredə?* suallarından birinə cavab verir. Bu suallara cavab olaraq baş cümlə *oraya*, *orada*, *oradan* qarşılıqları yer alır. Baş və budaq cümlələr əsasən –ki bağlayıcısı ilə birləşsə də, onun iştirakı olmadan əmələ gələn yer budaq cümlələri də mövcuddur [3, s. 112]:

O yerdə ki sen yoxsun, benim olmağım düşünüləmez.

Nereyə göndərsələr, gideceğim.

Neredə təmizlik, orada hijyen.

Place adverb clauses baş cümlədəki hərəkətin baş verdiyi məkanı bildirir. Bu budaq cümlələr *where*, *wherever* bağlayıcılarının köməyi ilə əmələ gəlir. Budaq cümlə Azərbaycan və türk dillərindən fərqli olaraq həm əvvəldə, həm axırda gələ bilər:

Whenever, wherever

We're meant to be together

I'll be there and you'll be near

And that's the deal, my dear.

I like to live in the city wherever I go.

d) Kəmiyyət budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr

Kəmiyyət budaq cümləsi baş cümlədəki hərəkətin miqdarını bildirir, *nə qədər?* sualına cavab olur. Yer budaq cümləsində olduğu kimi, kəmiyyət budaq cümləsində də budaq cümlə baş cümlədən əvvəl gəlir. Bağlayıcı söz qismində *nə qədər*, *hər nə qədər*, qarşılıq söz kimi *o qədər*, *bir o qədər*, *bir elə* sözləri işlənir. Nə qədər bağlayıcı sözü zaman, xəbər və qarşılaşdırma budaq cümlələrində də iştirak edir, ancaq onların hansı budaq cümləsi olduğunu bilmək üçün suala diqqət yetirmək kifayətdir [5, s. 25]:

Nə qədər əziyyət çəksən, bir o qədər yüksək bal toplayacaqsan.

Nə qədər paxıl adamlardan uzaq olsan, bir o qədər firavan yaşayarsan.

O qədər bu il yağış yağdı ki, anbarlara toplanan su cari il üçün bəsimekdir.

Nicelik yan tümcesi baş cümlədəki kəmiyyətin miqdarını açıqlayır. Azərbaycan dilində olduğu kimi türk dilində də budaq cümlə baş cümlədən əvvəl gəlir, tərəfləri bir-birinə bağlayan vasitələr qismində $-sa^2$ şəkilçisi, $-ki$ bağlayıcısı, *ne kadar* sintaktik vahidləri çıxış edir. Bəzən dərəcə budaq cümlələrini də kəmiyyət budaq cümlələrinin tərkibində tədqiq edirlər. Azərbaycan dilində əsasən dərəcə əlaməti xəbərin kəmiyyəti ilə birgə kəmiyyət budaq cümlələrinin tərkibində tədqiq olunur, lakin türk dilində derece yan tümcesi və nicelik yan tümcesi ayrı-ayrı başlıqlar altında nəzərdən keçirilir [3, s. 25].

Derece yan tümcesi $-sa^2$ şəkilçiləri, ne derece, o derece sintaktik vahidlərinin köməyi ilə baş və budaq cümlələri bir-birinə bağlayır. Digər tərəfdən bu cümlələr tərz-i-hərəkət və kəmiyyət budaq cümlələrinə də bənzəyir, lakin bu cümlələrdə xəbərin keyfiyyəti, və ya tərz-i deyil, hərəkətin dərəcəsi tədqiq edilir:

Ne kadar bekleseniz, o kadar sabreder.

İngilis dilinə nəzər yetirdikdə nə kəmiyyət, nə də dərəcə budaq cümləsinin ayrıca başlıq altında yer almadığını görə bilərik. Bununla bərabər baş cümlədə buraxılan feilin, hərəkətin kəmiyyətini, dərəcəsini *manner adverb clauses* (tərz-i-hərəkət budaq cümlələrin) də tədqiq olunduğunu görə bilərik [4, p. 200]. Yuxarıda bu cümlələr əmələ gəlməsi yolları və haqqında məlumat vermişik.

e) Səbəb budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə

Səbəb budaq cümləsi baş cümlədəki hərəkətin səbəbini bildirir, *niyə?*, *nə üçün?*, *nəyə görə?*, *nə səbəbə?* suallarına cavab verir. Səbəb budaq cümləsində əsasən baş cümlə birinci gəlir. Budaq cümlə baş cümləyə $-ki$ bağlayıcısı, intonasiya və səbəb bağlayıcıları *çünkü*, *ona görə ki*, *ondan ötürü ki*, *o səbəbə ki* ilə bağlanır [1, s. 28]. *Səbəb budaq cümləsindəki iş baş cümlədəki işdən əvvəl olur:*

O qanuni yolla imtahandan keçməyə qorxurdu, çünkü savadına güvənmirdi.

Otaq ona görə işıqlı idi ki, pəncərələri açıq idi.

Ona görə sevinirəm ki, bird aha düşmənlərim mənim ətrafımda olmayacaqlar.

Neden yan tümcesi baş cümlədə olan hadisənin səbəbini bildirir, *niçin?*, *neden?*, *niyə?*, *neden ötrü*, *ne sebepten?* suallarına cavab verir. Budaq cümlə baş cümləyə *ki*, *çünkü* bağlayıcıları ilə bağlanır. Azərbaycan dilindən fərqli olaraq türk dilində səbəb budaq cümləsi baş cümlədən əvvəl də, sonra da işləyə bilər:

Sen ki böyle iyi insansın, geçmişimi yalnız seninle paylaşıyorum.

Sesini yükselterek konuşma, çünkü toplum içindesin.

Aral gölü o sebepten kurudu ki, tarım çalışmaları doğru kurgulanmamıştı.

Reason adverb clauses baş cümlədəki hərəkətin səbəbini araşdırır. Türk dilində olduğu kimi ingilis dilində də baş və budaq cümlə həm əvvəldə, həm sonda gələ bilərlər. Tərəflərin bir-birinə birləşməsində *because*, *as*, *since*, *for* hissəcikləri rol oynayır:

I need a rest because I'm so tied.

I am going to sleep early tonight because I will get up early for work.

You must drive carefully as it is raining.

f) Məqsəd budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə

Məqsəd budaq cümləsi baş cümlədəki hərəkətin məqsədinin bildirir, *niyə?*, *nə üçün?*, *nə məqsədlə?* suallarına cavab verir. Məqsəd budaq cümləsində baş cümlə əsasən əvvəldə gəlir. Məqsəd və səbəb budaq cümlələri bir-birilərinə çox bənzəsələr, əsasən *niyə?*, *nə üçün?* suallarına cavab versələr də, onların bir sıra fərqli cəhətləri vardır. Belə ki, məqsəd budaq cümləsi *nə məqsədlə?* sualına cavab verdiyi halda, səbəb budaq cümləsi *nə səbəbə?* sualına cavab verir. Məqsəd budaq cümləsindəki iş gələcəkdə, baş cümlədən sonra, səbəb budaq cümləsində isə keçmişdə baş cümlədən əvvəl baş verir. Məqsəd budaq cümləsi feilin əmr, arzu, səbəb budaq cümləsi əsasən feilin xəbər şəklində olur. Məqsəd budaq cümləsi əsasən məsdər tərkibi və qoşma, səbəb budaq cümləsi isə feli sifət tərkibi və ya feli sifət tərkibi və qoşma ilə işlənir:

Gəlmişəm ki, səni sevdiyimi etiraf edirəm.

Nəcəf başını ona görə ağağı salmışdı ki, anası onun dərs oxumadığını görməsin.

Biz ona görə deyirik ki, baxıb ibrət alasınız.

Amaç yan tümçesi baş cümlədəki hərəkətin məqsədini izah edir. Baş və budaq cümlələr bir-birilərinə əsasən –*ki* bağlayıcısı ilə bağlanır. Budaq cümlə baş cümlədə verilən *niçin?*, *neden?*, *ne amaçla?* kimi suallara cavab verir. Türk dilində bəzən məqsəd budaq cümlələri – *ki* bağlayıcısı olmadan da əmələ gələ bilər:

Bırak, seni doyunca seyredeyim.

Hayatımı iyiliğe adadım ki, mahşerde Rabbim beni afetsin.

Annesi oğlunun iyi biri olmasını istiyordu, hem dünya, hem ahirette yüzünü güldürmesi için.

Türk dilində Azərbaycan dilindən fərqli olaraq *sonuç yan tümçesi*, yəni *nəticə budaq cümləsi* də vardır. Türk dilində *sonuç yan tümçesi* baş cümlədən əvvəl gəlir. Nəticə budaq cümləsi baş cümlədəki hökm, hərəkət, halı bildirir. Nəticə budaq cümləsi –*ki* bağlayıcısı və intonasiya, *ona görə*, *buna görə*, *onun için*, *bunun için* bağlayıcıları və *kim?*, *ne?*, *nere?*, *neresi?*, *hangi?*, *hangisi?* sual əvəzliliklərinin baş və budaq cümlələrdə yer alması və tərəfləri birləşdirməsi ilə əmələ gəlir [3, s. 30]:

Mağdur tərəf haklıdır, onun için de hakkı ödenmelidir.

Sen kim oluyosun, anne ile evladın arasını bozmak istiyorsun.

Bu çiçeği kim devirdi, kendileri nerede?

İngilis dilində məqsəd budaq cümlələri *purpose adverb clauses* adlanır və baş cümlədəki hərəkətin məqsədini bildirirlər. Bu cümlələrdə baş və budaq cümlənin yeri sabit olmamaqla həm əvvəldə, həm sonda işləyə bilər. Purpose adverb clauses *so that*, *in order that* sintaktik vahidlərinin baş və budaq cümlələri bir araya gətirməsi nəticəsində əmələ gəlir:

The gardener watered the garden every day so that, flowers grew quickly.

I hide the gift in order that nobody could find it.

İngilis dilində eyni zamanda Azərbaycan dilində ayrıca kateqoriya olmamamqla birlikdə türk dilində ayrıca tədqiq olunan *nəticə budaq cümləsi result adverb clauses* yer almaqdadır. Bu cümlələr *so that*, *such that* konstruksiyasının köməyi ilə əmələ gəlir. Mövcud sintaktik konstruksiyanın mərkəzində sifət, sifətləşmiş nitq hissəsi və ya I növ təyini söz birləşməsi yer alır:

This man is so kind that I don't want to leave him.

I has such a lovely baby that everybody likes him.

g) Şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə

Şərt budaq cümləsi baş cümlədəki hərəkətin icrasını müəyyən şərtlə əlaqələndirir, *nə şərtlə?, hansı şərtlə?* suallarına cavab verir. *Bu şərtlə, o şərtlə, bir şərtlə* qəlib sözlərinin yer aldığı –*ki* bağlayıcısının işləndiyi şərt budaq cümlələrində baş cümlə əvvəl, şərt bağlayıcıları (*əgər, hərgah, madam ki, indi ki, yoxsa, bir halda ki*), –*sa*² və –*mi*⁴ ədatı, şərt bağlayıcıları və –*sa*² şəkilçisi ilə bağlanan, həmçinin heç bir bağlayıcı vasitə olmadan intonasiya ilə bağlanan şərt budaq cümlələrində budaq cümlə baş cümlədən əvvəl gəlir:

Şəxsiyyət vəsiqənizi bir şərtlə qaytararıq ki, aldığınız kitabları kitabxanaya təhvil verəsiniz.

Madam ki o mənlə danışmaq istəyir, mən də onunla danışaram.

Bu məlhəmi yarasına sürtsə, sağalar.

Əgər səhv etsən, səhvini üzə vuran tapılar.

Dışın ağrıyır, çək qurtar,

Qonşun pisdir, köç qurtar.

Koşul yan tümcesi şərt əlamətinin iştirakı ilə qurulur, baş cümlədəki hərəkət və əlamətin şərtini bildirir. Türk dilində Azərbaycan dilində fərqli olaraq əsasən budaq cümlə baş cümlədən əvvəl gəlir. *Egər, şayət* bağlayıcıları, həmçinin –*sa*² şəkilçilərinin işlənməsi budaq cümlədə yer alması ilə şərt budaq cümləsi baş cümləyə bağlanır. *Koşul yan tümcesi* türk dilində slogan və atalar sözlərində də xeyli sayda yer alır:

Ne ekersen, onu biçərsin.

Kocam ne vakit gelse, bana derhal telefon açın.

Egər kolyeyi bulursan, acele bana getir.

Condition adverb clauses baş cümlədən əvvəl işlənir və baş cümlədəki hərəkətin baş verməsinin şərtini bildirir. İngilis dilində bu cümlə türk dilində olduğu kimi hər zaman baş cümlədən əvvəl gəlir. *Condition adverb clauses* baş və budaq cümlələrini birbirinə yalnız *if* bağlayıcısı bağlayır. Qeyd etmək lazımdır ki, ingilis dilində zaman uzlaşmalarında *if* iştirak edən cümlə keçmiş, baş cümlə isə ona müvafiq gələcək zamanda işlənir [7]:

If I go to Mecca I will take you with me.

If you came to ANAS, you would see me.

If you hadn't left early, you would have learnt the result of the match.

h) Qarşılaşdırma budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə

Qarşılaşdırma budaq cümləsində baş və budaq cümlələrdəki məfhumlar qarşılaşdırılıb müqayisə edilir. Qarşılaşdırma budaq cümləsi hər zaman baş cümlədən əvvəl gəlir. Qarşılaşdırma budaq cümləsi nə qədər bağlayıcı sözü, –*sa*² şəkilçisi ilə –*da*², belə ədatları, budaq cümlədə *hərçənd, hərçənd ki* bağlayıcıları, *düzü, doğrusu, düzdür, doğrudur* modal sözləri, baş cümlədə *amma, ancaq, lakin* tabesizlik bağlayıcılarının əvvəldə işlənməsi ilə əmələ gəlir. Qarşılaşdırma budaq cümləsi baxmayaraq, halda sözlərinin köməyi ilə sadələşə bilər [5, s. 13]:

Bir inci saflığı olsa da suda,

Artıq içiləndə dərd verir o da.

Hərçənd onu illərdi görmürəm, amma mənə etdiyi yaxşılığı unuda bilmərəm.

Nə qədər məni sevsə də, könlünü açmağa utanır.

Karşılaştırma yan tümcesi baş və budaq cümlələrdəki fikirlərin qarşılaşdırılması, nəticədə birinin digərinə üstün gəlməsi ilə əmələ gələn tabeli mürəkkəb cümlələrdir. Türk dilində Azərbaycan dilində olduğu kimi qarşılaşdırma budaq cümləsi hər zaman baş cümlədən əvvəl gəlir. *Karşılaştırma yan tümcesi* –*da*² ədatları, –*sa*² şərt şəkilçisi, *ne kadar* bağlayıcısının köməyi ilə əmələ gəlir:

Ne kadar arabanın frenine bassa da, araba üzü aşağı dereye yuvarlandı.

Öğrenciler ne kadar rica etseler de, sınavlar ertelenmedi.

Yeni camilerin avlusu, eski ihvanın duası.

Türk dilində qarşılaşdırma budaq cümlələrində qarşılaşdırma, müqayisə anlayışından əlavə ziddiyyət məhfumunu da rast gəlinir:

Gelen misafir ev halkını çileden çıkarsa da, kimse ona bağırıyordu.

İngilis dilində *comparison adverb clauses* baş və budaq cümlələrin qarşılaşdırılması nəticəsində əmələ gəlir. Bu tip cümlələrdə baş və budaq cümlələrin yeri sabit deyildir, bu xüsusiyyət Azərbaycan, türk dillərindəki qarşılaşdırma budaq cümlələrin strukturları ilə fərqlilik təşkil edir. *Comparison adverb clauses* baş və budaq cümlənin *as...as*, *so...as*, *than* konstruksiyaları ilə birləşməsi ilə əmələ gəlir:

I can't run as fast as you run.

As long as you love me

I'll be your platinum

I'll be your silver

I'll be your gold.

Nothing can be so comfortable as being with you.

İngilis dilində ziddiyyət bildirən budaq cümlələr Azərbaycan və türk dillərindən fərqli olaraq qarşılaşdırma budaq cümlələrinin tərkibində deyil, müstəqil təsnifatda tədqiq olunurlar. *Concession adverb clauses* Azərbaycan dilində *ziddiyyət budaq cümləsi* olaraq tərcümə olunur [9, c. 53]. Eyni zamanda bu cümlənin quruluşuna nəzər yetirdikdə cümləni təşkil edən baş və budaq cümlələrin bir-birilərinə zidd anlayışlar ifadə etdiklərini görə bilərik. *Concession adverb clauses* *although*, *though* bağlayıcılarının baş və budaq cümlələri bir-birinə bağlaması ilə əmələ gəlir:

Although I get to the his room, I couldn't see him.

Though he want to see me, he doesn't do anything.

Although Legally Blonde was very old movie, it was still enjoyable.

Azərbaycan, türk və ingilis dillərində tabeli mürəkkəb cümlələri təhlil etdiyimizdə onların bir sıra oxşar və fərqli məqamlarını aşkar etdik. Belə ki, fərqliliklər əsasən Azərbaycan və türk dillərinin eyni dil ailəsindən gəlməsi fonunda bu dillərin tabeli mürəkkəb cümlələrinin quruluşu fonunda o qədər də çox saylı olmasa da, ingilis dilinin fərqli dil ailəsi və flektiv dillərdən olması istər cümlə quruluşu, istərsə də cümlə üzvlərinin işlənmə sırası və baş və budaq cümlələri əmələ gətirən vasitələrin tamamilə başqa olması ilə fərqlilik qazanır. Digər tərəfdən Azərbaycan və türk dillərində də hər zaman eynilik müşahidə olunmamaqla bərabər, bəzi baş və budaq cümlələri bir-birilərinə bağlayan vasitələrin fərqliliyi, eyni zamanda Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələrin az təsnif olunub, daha çox

məfhumu bir araya gətirməsi fonunda türk dilində təsnifatın çoxluğu diqqət çəkən məqamlardandır. Eyni zamanda türk və ingilis dillərində bəzi təsnifatların öz aralarında mövcud olub Azərbaycan dilində olmaması da bəzən türk dili ilə ingilis dilindəki cümlələr arasında Azərbaycan dilindən fərqli olaraq eyni bölgünü görməmişə səbəb olur. Bunu türk dilçilərinin təsnifat apararkən dəyişikliyə məruz qalmayan, əsasən sabitliyi ilə seçilən ingilis dilindəki tabeli mürəkkəb cümlələrin təsnifat prinsiplərindən qaynaqlandığını irəli sürə bilərik. Bunun fonunda Azərbaycan dilində dilçilər tərəfindən ümumqəbul görmüş tabeli mürəkkəb cümlələr və onları əmələ gətirən vasitələrin təsnifatı olsa da, dilimiz uzun müddət rus dilçiliyinin təsiri ilə inkişaf etdiyindən və rus dilçiliyində də linqvistlərin dilçiliyin demək olar ki, hər sahəsindəki anlayışları fərqli prinsiplərdən təsnif etdiklərini nəzərə alaraq, Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlə və onu əmələ gətirən vasitələr haqqında dilçilərin fərqli təsnifatları mövcuddur. Bu kimi səbəblər istər eyni, istərsə də fərqli dil quruluşuna, dil ailələrinə sahib olan dillər arasında bənzər olduğu kimi, fərqli məqamlarında olduğunu göstərir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Abdullayev, A. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis / A. Abdullayev, Y. Seyidov, A. Həsənov. – Bakı: Şərq-qərb, – 2007. – 424 s.
2. Banguoğlu, T. Türkçenin Grameri – T. Banguoğlu. – Ankara: TDK, – 1990. – 450 s.
3. Gencan, T. Dilbilgisi / T. Gencan. – İstanbul: TDK, – 1966. – 301 s.
4. Huddleston, R. Introduction to the Grammar of English / R. Huddleston. – New York: Cambridge University Press, – 1984. – 483 p.
5. Xəlilov, B. Müasir Azərbaycan dili / B. Xəlilov. – Bakı: Adiloğlu, – 2017. – 428 s.
6. Musayev, M. Türkoloji dilçilik / M. Musayev. – Bakı: Nurlan, – 2012. – 441 s.
7. www.iphlib.ru/library/collection/newphilenc/document/HASH6747a0d07baf3ecccfee67
8. Фирсова, Н. Социолингвистические и лингвистические аспекты в изучении иностранных языков / Н. Фирсова. – Москва: РУДН, – 1992. – 111 с.
9. Хомский, Н. Аспекты теории синтаксиса / Н. Хомский. – Москва: РУДН, – 1972. – 129 с.

Elnura Huseynova

Similar and different aspects of adverbial clauses in Azerbaijani, Turkish and English

When we analyzed the subordinate compound sentences in Azerbaijani, Turkish and English, we found a number of similarities and differences. Although the differences aren't so great against the background of the fact that the Azerbaijani and Turkish languages come from the same language family, the English language belongs to a different language family and inflected languages and differs in that the means by which branch sentences are formed are completely different. On the other hand, although there aren't always similarities in the

Azerbaijani and Turkish languages, the differences in the means of connecting some head and branch sentences, as well as the fact that compound sentences in the Azerbaijani language are less classified and bring more meanings, is one of the points. At the same time, the fact that some classifications in Turkish and English exist and don't exist in Azerbaijani sometimes causes us to see the same division between Turkish and English sentences, as opposed to Azerbaijani. We can say that this is due to the principles of classification of subordinate compound sentences in English, which are not subject to change in the classification of Turkish linguists and are mainly distinguished by their stability. Against this background, although the Azerbaijani language is a classification of subordinate compound sentences and the means of their formation, which is generally accepted by linguists, given that our language has long developed under the influence of Russian linguists and by this fact classify concepts in almost every field of linguistics from different principles. There are different classifications of linguists about the subordinate compound sentence and the means of its formation. Such reasons show that they have different points of view, as well as similarities between languages with the same or different language structure and language families.

Keywords: *Azerbaijani language, Turkish language, English language, subordinate compound sentences, adverbial branch sentences*

Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
İsmayıl Məmmədli tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.